

7. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 222 с.

Катерина Кравчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ (XI-XIII СТ.)

У тезах доповіді основну увагу зосереджено на особливостях форми вираження прислівникових еквівалентів слова давньоруської мови, описано специфіку творення моделей цих одиниць і граматичні характеристики компонентів розгортання. Також висвітлено лексикалізаційний потенціал досліджуваних одиниць залежно від їхньої форми вираження і типу моделей, побудованих для вказаних сполук.

Ключові слова: *прислівниковий еквівалент слова, давньоруська мова, форма вираження, модель, лексикалізація, граматичні характеристики.*

The report's abstract focuses on the main features of an adverbial equivalent of words' external form in Old Russian. The peculiarities of modeling these units are described as well as grammatical characteristics of their components. Additionally, the lexicalization potential of mentioned units based on their external form and model type is highlighted.

Keywords: *adverbial equivalent of a word, Old Russian, external form, model, lexicalization, grammatical characteristics.*

ЕС виникає спершу на синтаксичному рівні як явище функційне, пов'язане зі сталим розміщенням певних компонентів у реченні, а тому особливості форми вираження згодом впливають на внутрішню форму цих мовних одиниць у процесі адвербалізації.

У цій роботі використано принципи моделювання ЕС, розроблені й запроваджені А. Лучик [2, с. 26-33]. Для аналізованих одиниць було утворено два найзагальніші різновиди моделей: двокомпонентні, або базові, і багатокомпонентні.

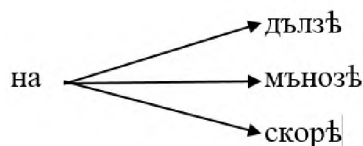
Базовими вважають найпростіші моделі ЕС, представлені лише одним початковим компонентом і одним компонентом розгортання [34, с. 33]. Наприклад, прийменник *за* тільки в одному випадку поєднується з іменником чоловічого роду у формі знахідного відмінка однини. Тому ЕС *за мужь* формує двокомпонентну (базову) модель *за → мужь*.

Багатокомпонентні моделі, природно, об'єднують три і більше елементів. Наприклад, прийменник *по* на I кроці формування структури сполучається з коротким прикметником *свои*, а на II кроці – з іменником жіночого роду у формі давального відмінка однини *воли*. Таким чином утворюється багатокомпонентна двокрокова модель із ланцюговим розгортанням структури: *по → свои → воли*.

Окрім цього, було змодельовано ще один тип багатокомпонентних моделей. Це моделі з віялоподібним розщепленням на I кроці формування структури. У цих моделях початковий компонент сполучається з двома і більше елементами з однаковими граматичними характеристиками.

Наприклад, прийменник *на* поєднується з трьома короткими прикметниками чоловічого роду у формі місцевого відмінка однини, утворюючи 4-компонентну модель із 3-компонентним

розщепленням на I кроці формування структури:

Таким чином багатокомпонентні моделі віддзеркалюють два типи зв'язків у внутрішній структурі ЕС: синтагматичні, представлені моделями із ланцюговим розгортанням структури, і парадигматичні, представлені моделями із віялоподібним розщепленням структури.

З-поміж усіх побудованих для прислівникових еквівалентів слова давньоруської мови моделей базових є найбільше – 58, тоді як багатокомпонентних моделей із віялоподібним розщепленням на I кроці формування структури – 28, а багатокомпонентних моделей із ланцюговим розгортанням структури – 11. Втім, моделі з віялоподібним розщепленням сукупно об'єднують найбільшу кількість ЕС – 120, оскільки у базових моделях і моделях із ланцюговим розгортанням кожену модель представлено одним ЕС.

Більшість із проаналізованих моделей, незалежно від типу, є прийменниковими. У базових моделях, представлених поєднанням прийменника з повнозначною частиною мови, компонентами розгортання є іменники, прикметники, числівники, займенники і прислівники. Натомість, у моделях із віялоподібним розщепленням з-поміж компонентів розгортання – тільки іменники, прикметники і прислівники. Водночас у базових моделях і в моделях із віялоподібним розщепленням прийменниково-іменникові моделі становлять кількісно найбільшу групу одиниць. Окрім цього, у моделях із віялоподібним розщепленням, порівняно з

базовими, спостерігаємо зменшення кількості моделей і частиномовного репертуару, але збільшення кількості компонентів розгортання.

Найбільшу кількість прийменників як початкових компонентів зафіксовано у базових моделях – 13, тоді як у багатокомпонентних моделях їх 8 і 5 – у моделях із віялоподібним розщепленням і ланцюговим розгортанням відповідно.

В усіх типах моделей найбільшу активність виявляє прийменник *въ*, виступаючи початковим компонентом у найбільшій кількості моделей (8 базових, 10 із віялоподібним розщепленням і 4 з ланцюговим розгортанням структури). У базових моделях високу частоту вживання зафіксовано також для прийменників *по* і *съ*.

Серед компонентів розгортання/розщеплення в усіх трьох типах моделей переважають іменні частини у формі однини. Водночас у базових моделях найактивнішими є форми знахідного відмінка, у моделях із віялоподібним розщепленням – родового, знахідного і місцевого відмінків, а в моделях із ланцюговим розгортанням – родового відмінка. У багатокомпонентних моделях з-поміж компонентів розщеплення/розгортання не представлено одиниць у формі орудного відмінка, а у базових моделях таких одиниць дві. У моделях із ланцюговим розгортанням не зафіксовано опорних компонентів у формі двоїни, тоді як у базових моделях і моделях із віялоподібним розщепленням представлено по одній моделі з таким компонентом.

Частина ЕС, які формують проаналізовані моделі, функціонує в мові досі. З огляду на те, що лексика кін. X – XIII ст. лягла в основу як української, так і російської мов, у ході дослідження також було залучено матеріал і сучасної

російської мови. Це відбувалося у разі відсутності українського і наявності вдалого російського відповідника. Із загальної кількості ЕС, а це 189 одиниць, 72 мають відповідники в сучасних українській чи / і російській мовах. Із цих 72 одиниць, 26 припадає на ЕС, для яких побудовано базові моделі, 42 – на ЕС, які входять до складу моделей із віялоподібним розщепленням компонентів, і 4 – формують моделі з ланцюговим розгортанням.

З-поміж ЕС, для яких побудовано базові моделі, дві одиниці функціонують в українській мові майже без змін у плані форми вираження і семантики. Це ЕС *съ миръмь* і *по единомуу*, яким у сучасній українській мові відповідають ЕС з *миром* <відпускати> «без покарання» і з *миром* <іти, зоставатися> «добре побажання тому, хто йде або залишається» та <один> *по одномуу*, які мають у своїй структурі факультативні компоненти. Решта ЕС шляхом злиття компонентів утворили суцільнооформлені прислівники, частина з яких функціонує в сучасній українській мові, а частина – у російській. Унаслідок процесу лексикалізації деякі ЕС зазнали незначних фонетичних чи морфемних змін: *за очи* > укр. *заочі*, *за моужь* > укр. *заміж* і рос. *замуж*, *за моужемь* > рос. *замужем*, *за мѣсто* > укр. *замість*, *съ горы* > укр. *згори*, *съ разоу* > укр. *зразу* і рос. *сразу*, *съ зади* > укр. *заду* і рос. *сзади*, *въ вѣкы* > укр. *вовіки*, *въ глоубль* > укр. *вглиб*, *до сыти* > укр. *досита*, *отъ вѣка* > укр. *відвіку*, *одвіку*, *по середѣ* > укр. *посеред* і рос. *посреди*, *въ обыци* > рос. *вообще*, *въ прѣмо* > рос. *впрямь*, *въ другыне* > укр. *вдруге*, *въ соує* > укр. *всує*, *въ двоє* > укр. *вдвоє*, *на двоє* > укр. *надвоє*, *въ едино* > укр. *воедино*, *сего дъне* > укр. *сьогодні*, *оба полы* > укр. *обаполи*. У трьох ЕС відбулися трансформації форми вираження, серед яких поява додаткового префікса – *изъ оусть* > рос. *наизусть*, заміна применника

у процесі переходу в префікс – *до вѣноутрь* > рос. *вовнутрь*, поява додаткового префікса й усічення флексії – *на полы* > укр. *навіл*.

З-поміж ЕС, які входять у багатоконпонентні моделі з віялоподібним розщепленням, 7 одиниць функціонують в українській і / чи російській мовах дотепер як нарізнооформлені одиниці, не зазнавши трансформацій зовнішньої форми і зберігши семантику: *на бѣдоу* > укр. *на біду*, *въ лице* > укр. *влице*, *по силъ* > укр. *по силі*, *безъ коньца* > укр. *безкінця*, *безъ мѣры* > укр. *безміри*, *въ очи* укр. *вочі* <сміятися / говорити>, *на врѣмѣ* > рос. *на время*. Решта одиниць лексикалізувалася шляхом злиття неповнозначної і повнозначної частин ЕС, зазнавши у деяких випадках незначних фонетичних і / або морфемних змін. Частина цих одиниць функціонує в сучасній українській мові, а частина – у російській: *безъ вѣсти* > укр. *безвісти*, *безъ перестани* > укр. *безперестану*, *до вѣка* > укр. *довіку*, *съ зада* > укр. *заду*, *съ прѣда* > укр. *спереду*, *съ гола* > укр. *згола* (діал.), *съ проста* > укр. *спроста* (розм.), *изъ давьна* > укр. *здавна*, *изъ далеча* > укр. *здалека* й *іздалека* (рідко), *изъ тиха* > укр. *стиха*, *изъ молода* > укр. *змолоду*, *изъ млада* > рос. *измлада*, *изъ пѣрва* > рос. *сперва*, *по малоу* > укр. *помалу*, *по раноу* > укр. *порану*, *по дѣлгоу* > укр. *подовгу*, *по дробьноу* > рос. *подробно*, *въ вѣкъ* > укр. *вовік*, *въ истиноу* > укр. *воістину*, *въ слѣдѣ* > укр. *вслід*, *въ новѣ* > рос. *вновь*, *въ скорѣ* > рос. *вскоре*, *въ слоухъ* > рос. *вслух*, *въ мѣстѣ* > рос. *вместе*, *въ таинѣ* > рос. *втайне*, *въ правьдоу* > рос. *вправду*, *въ врѣмѣ* > рос. *вовремя*, *въ мѣсто* > рос. *вместо*, *на задѣ* > укр. *назад*, *на передѣ* > укр. *наперед*, *на послѣдѣ* > рос. *напоследок*, *по дали* > укр. *подалі*, *по части* > укр. *почасті*, *по истинѣ* > рос. *поистине*. Тільки в ЕС *на прокъ* відбулася заміна применника у процесі формування

суцільнооформленого прислівника рос. *впрок*.

Чотири ЕС, для яких було побудовано моделі із ланцюговим розгортанням, використовують і зараз. Два з них функціонують у сучасній українській мові як прислівники. Вони зазнали певного спрощення своєї структури, оскільки один із компонентів тепер факультативний: *отъ всегъ доуша* > укр. *від <усієї> душі і по своєї воли* > укр. *по <своїй> воли*. Натомість, два інші ЕС стали суцільнооформленими: один із них функціонує у сучасній українській мові, а інший у російській – *по вьса часы* > укр. *повсякчас*, *нѣ ѿ коудоу* > рос. *ниоткуда*.

Отже, клас прислівникових ЕС має низку особливостей у плані вираження. Значна частина ЕС кін. X – XIII ст. не мають відповідників у сучасній українській чи російській мовах. Тільки 39% становлять тогочасні одиниці, котрі функціонують дотепер як нарізнооформлені чи лексикалізовані одиниці. Із 73 ЕС, які дійшли донині, переважна більшість – 61 одиниця – є суцільнооформленими. Досить незначна кількість ЕС (16,5%) залишається нарізнооформленою, як правило не зазнаючи жодних формальних змін.

Відтак основним процесом, що його переживають ЕС, що не виходять з ужитку, є лексикалізація. Більшість ЕС просто зливаються – лише 5 одиниць зазнали деяких морфемних трансформацій форми вираження.

Очевидно, здатність до об'єднання певний час накопичується у внутрішній

структурі ЕС і, досягнувши апогею, реалізується. Окрім того, важливу роль у процесі лексикалізації відіграє кількісний показник. Це стосується як кількості компонентів, які утворюють ЕС, так і їхньої якості, а також наявності формально схожих утворень. Наприклад, закономірним є те, що ЕС із ланцюговим розгортанням структури лексикалізуються значно рідше (таких одиниць виявилось тільки дві). Серед цих одиниць найчастіше лексикалізуються конструкції, компонентами яких є тільки одне повнозначне слово: наприклад, *нѣ ѿ коудоу* > рос. *ниоткуда*. Якщо до багатоконпонентних ЕС входять два повнозначні слова, ймовірність лексикалізації спостерігається у сполуках зі слабким вираженням повнозначності, наприклад, за наявності займенника: *по вьса часы* > укр. *повсякчас*.

Можна було б очікувати, що моделі з віялоподібними розщепленням будуть мати значну перевагу щодо решти, але це не так. Серед лексикалізованих ЕС базові моделі становлять 25 одиниць, а моделі з віялоподібними розщепленням – 35. Причиною цього явища, швидше за все, є конкурування двох протилежних тенденцій у мові: прагнення до уніфікації та універсалізації, з одного боку, і тяжіння до різноманітності, варіативності, з іншого. Саме тому доволі однотипні ЕС, утворені за моделлю з віялоподібними розщепленням, лексикалізуються вибірково, а більш розрізнені базові моделі ЕС у процесі лексикалізації навпаки уніфікуються.

Список літератури:

1. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2014. – 1536 с.
2. Лучик А. А. Еквіваленти слова в українській і російській мовах : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” ; 10.02.02 “Російська мова” / Лучик Алла Анатоліївна. – К. : Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 2001. – 430 с.

3. Русский орфографический словарь: ок. 200000 слов / Под ред. Лопатина В. В., Ивановой О. Е. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: АСТ-Пресс Книга, 2013. – 896 с. – (Фундаментальные словари русского языка).
4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
5. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам [С.-Петербургъ, 1893-1912] : в 3 тт. / И. И. Срезневский. – [Репринт]. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953-1958. – Т. 1-3.

Оксана Лебедівна

Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ)

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ДРУГА СТАТЬ: АСОЦІАТИВНИЙ ПІДХІД

У статті проаналізовано сучасну рецепцію української мови крізь призму гендеру. Звернуто увагу на асоціативні зв'язки між концептами *перший/а другий/а* (пов'язаних з *першою та другою статтями*), *жінка, чоловік, мати, батько та українська, російська мова* у свідомості індивіда. Отримані дані асоціативного експерименту зіставлено з результатами лінгвістичного аналізу української поезії про українську мову XIX-XX ст. Для глибшого розуміння особливостей сприйняття української мови до слів-стимулів долучено термін *англійська мова*.

Ключові слова: українська мова, друга стать, асоціатема, жінка, чоловік, російська мова, чужий.

*This paper deals with the analysis of the contemporary Ukrainian language perception in regard to the gender. Moreover, the attention is paid to the associative responses primarily to such stimulus words as **the first one, the second one** (related to **the first sex and the second sex**), **woman, man, mother, father, Ukrainian, and Russian** in order to reveal unconscious thoughts or emotions of an individual. The results of a free associative experiment are used to compare with the results of linguistic analysis of the poetic adoration of the Ukrainian language in the 19th-20th centuries. Furthermore, in order to deepen the understanding of the specific Ukrainian perception the concept **English** was added to the stimulus-word list.*

Keywords: the Ukrainian language, the second sex, response-word association, female, male, the Russian language, alien.

Аналіз асоціацій з метою пояснити значення того чи того денотата у психіці людини входить до поля зору дослідників з початку XX ст. (К. Г. Юнг, Ч. Осгуд, А. Розанов, Г. Кент, Дж. Кіш, Дж. Кендоф, Дж. Діз, А. Леонт'єв, Е. Герганов, Р. Фрумкіна). Асоціацію прийнято розглядати як «зв'язок між деякими об'єктами чи явищами, заснований на нашому індивідуальному, суб'єктивному, досвіді. Цей досвід може збігатися з досвідом культури, до якої ми належимо, але завжди також є вкрай індивідуальним, закоріненим у попередньому досвіді

окремої людини» [6, с. 189]. Робота з асоціацією важлива тим, що допомагає виявити зв'язки у структурах несвідомого, які визначають ту чи ту поведінку індивіда. Відповідно, залучення даних, угрунтованих на взаємодії з людською психікою, а саме на оприявленні знань та чуттєвого досвіду, визначеного культурою, дозволить окреслити сучасну рецепцію української мови порівняно з її сприйняттям у кн. XIX-XX ст.¹

З цією метою було проведено вільний асоціативний експеримент, у якому взяли участь сто сорок три учні п'ятого, восьмого,

¹ Див.: Лебедівна О. Українська мова як друга стать / О. Лебедівна // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : Збірник наукових праць.

— Хмельницький, 2016. — Вип. 10. — Т. 2. — С. 98-103.